

A photograph of an industrial building with a corrugated metal facade. The building has a long, low profile with a series of windows. A large, bright blue section of the building's exterior is visible on the right side. In the foreground, there is a concrete path and a concrete curb. The ground is paved with asphalt. The overall scene is industrial and somewhat desolate.

Relikti industrializacije

Simon Žlahtič in
Janez Klenovšek

Relikti industrializacije

Simon Žlahtič in
Janez Klenovšek

Relikti industrializacije

Siva mesta, smog in beton. Zvoki strojev in težki delovni pogoji. Opustošena krajina in visoke stopnje prašnih delcev v zraku ter skoraj mrtva reka. To je nedvomno dolga senca industrijskih dimnikov, ki jo je za seboj pustila industrializacija in jo pogosto pozabimo omeniti. Navkljub pozabljenim dejstvom se v zadnjih desetletjih po kolapsu težke industrije v razvitem svetu vedno bolj zavedamo tudi širše slike, ki jo je za seboj pustila. Posegla je v vse pore naše družbe in s tem tudi vsakdana. Prav industrijska dediščina doživlja

preporod, postala je ne zgolj sprejemljiv element urbanih krajin, temveč zaželen substrat revitalizacij in gentrifikacije, ki ji sledi v prej degradiranih predelih mest.

Bolj kot se odmikamo od bolečih spominov množičnih odpuščanj v zadnjih desetletjih in socialnih stisk, ki so jih povzročile, bolj se nam izrisuje kompleksen preplet družbenih interakcij in gospodarskih učinkov. Industrializacija je gradila nov, moderni svet, ki je bil prežet z izjemnim pozitivnim odnosom do prihodnosti. Prinesel je ekonomsko neodvisnost posameznika, predvsem žensk, za razliko od prejšnjih dob. Gradile so se ceste, ki vodijo od vasi do mest, kjer so se zidale šole in bolnišnice, v njihovi bližini pa dvigali stanovanjski kompleksi in stolpnice.

Spremembe so postale del vsakdana, ne da bi se jih zares zavedali. Navkljub zapostavljenosti industrijske dediščine v preteklih desetletjih v Mariboru, predvsem v arhitekturnem smislu, so objekti v veliki meri preživel v bolj ali manj okrnjeni obliki, z izvirno vsebino ali novo namembnostjo. S pričujočim foto esejem nisva želela stopiti na polje dokumentarne arhitekturne fotografije, ki objekte predstavi v najboljši možni luči, kaj šele na pot iskanja izvirnih arhitekturnih oblik, ki bi služili tipiziranju, arhiviranju in katalogiziranju industrijske dediščine. Pa vendar se v njih kažejo značilni segmenti. Železnica kot nosilka industrializacije, stanovanjska arhitektura, skrb za delavstvo in izobraževanje, društveno življenje in kompleksi proizvodnje.

Prednost sva dala beleženju trenutnega stanja in iskanju minljivih pogledov, saj so kompleksi lastniško razdrobljeni in podvrženi nenehnim posegom. Tako so se v fotografski objektiv ujeli nekakšni kameleoni, ki glede na lastniško strukturo nenehno spreminjajo barvo in se prilagajajo trenutnim potrebam. Naj gre za stavbe s stanovanjsko funkcijo ali proizvodnim namenom, iz vsake od njih, navkljub prezidavam, veje duh časa različnih obdobj, velikokrat simultano, kar jim daje posebno noto, ki odseva kompleksne preplete naracij. Triptihi so zato še toliko bolj pripovedni, saj poudarjajo karakter elementov, ki se jih da opaziti na določeni lokaciji. Neprecenljiva izpovedna vrednost je tista, ki ne pripada samo nam, ampak smo jo dolžni ohraniti za prihodnje generacije.

Železnica

6–7

Z izgradnjo železnice se začne industrializacija Maribora in zgodba o industrijskem mestu. S priključitvijo koroške proge na Studencih in madžarske pri Prager-skem je Maribor postal pomembno vozlišče. Železniška postaja na Studencih je edina od dveh prvotnih kolodvorov v mestu. Glavni kolodvor ni preživel 2. svetovne vojne.

Delavnice Južne železnice

8–9

Pomemben vpliv so imele tudi v Mariboru strateško umeščene Delavnice Južne železnice na Studencih, na pol poti med Dunajem in Trstom. Za umestitev delavnice se je neuspešno potegoval tudi Gradec. Do leta 1890 so zaposlovale že 1200 delavcev. Izobražena delovna sila je prišla predvsem iz čeških in drugih avstrijskih dežel.

TVT Boris Kidrič

10–11

Zgodovina seže vse v leto 1863, ko so ustanovili Delavnice Južne železnice. Poleg tirnih vozil so po 2. svetovni vojni izdelovali tudi peči. Nekateri deli Titovega Modrega vlaka so bili izdelani prav na Studencih. Zadnji lastnik Siemens je podjetje zaprl leta 2009. Na tem območju so zrasla številna manjša podjetja in trgovske verige. Prostor proizvodnje je spremenjen v mesto potrošnje.

Železničarska kolonija

12–13

Prihod Delavnic Južne železnice je sprožil gradbeno aktivnost, ki se kaže v izgradnji delavske kolonije, šole, vrtca in ostale infrastrukture. Vrtec predstavlja prvo takšno ustanovo na slovenskih tleh. Predstavljajo zaokroženo celoto prvega industrijskega kompleksa v mestu, ki ga zaznamujejo značilne opečnate fasade zgodnjih industrijskih območij.

Vurnikova kolonija

16–17

Zaradi naraščanja prebivalstva v mestu je v 20. letih 20. stoletja stanovanjska stiska delavstva postala pereč problem. Po načrtih arhitekta Ivana Vurnika je nastalo sodobno delavsko naselje enonadstropnih hiš s pripadajočimi vrtovi in zelenimi površinami. Desetletje kasneje, leta 1938, so pozidali še cerkev Sv. Rešnjega telesa po načrtih Herberta Drofenika.

Društveno življenje

18–19

Na območju železničarske kolonije se je razmahnilo tudi delavsko društveno življenje. Prostori kegljišča kluba Lokomotiva so umeščeni med železniške tire in poslopje stare šole. Pred kratkim obnovljeno kegljišče je prostor širše kegljaške skupnosti. Na mizi kegljišča lahko opazimo prižgano svečo v spomin na preminulega tovariša.

MTT Studenci

20–21

Industrializacijo je med obema vojnama pospešila elektrifikacija z izgradnjo prve HE v Sloveniji na Fali leta 1918. Paradna panoga je postala tekstilna industrija, ki je Mariboru prisluzila vzdevek Jugoslovanski Manchester. Za razliko od Delavnic Južne železnice je zaposlovala predvsem ženske.

MTT hale

22–23

Po stečaju podjetja leta 2014 so še zadnji tovarniški stroji našli svoj nov dom. Večji del so jih prodali v Pakistan, manjši del v evropske države. Po skoraj sto letih dela so nekateri našli domovanje v muzejih, drugi pa še kar tkejo.

MTT pogledi v notranjost

26–27

Zapuščene pisarne, skladišča in proizvodne hale pričajo o drugačnih časih. Veliko pisarn še premore originalno opremo, v halah zasledimo še pozabljena vozila in šivalne stroje. Laboratorij za testiranje tkanin je še opremljen. Na prodaj so vse premičnine. Kar bo ostalo, bo končalo na smetišču.

MTT novo življenje

28–29

Delavci so odšli, stroji brnijo drugje. A življenje vznike povsod, kjer sta voda in svetloba. Marsikatera hala hrani vsaj zbirko plesni in alg, če že ne manjšega botaničnega vrta.

MTT dvorišča

30–31

Dvorišča tovarne so bila nekoč skrbno urejena. Tovarna je premogla več zelenih površin, med drugim park, kjer je tovarnar Josip Hutter leta 1937 postavil kip *Predice*. Izdelal ga je Ivan Sojč, ki je *Predico* odel v slovensko narodno nošo. Danes se na mestu parka nahaja parkirišče trgovskega podjetja, *Predica* pa je našla svoj nov dom v Muzeju narodne osvoboditve Maribor.

Metalna

32–33

Začetki podjetja segajo v leto 1920, ko je iz gradbiščne delavnice HE Fala nastalo podjetje Splošna stavbena družba Maribor Tezno. Ukvarjalo se je z železnimi konstrukcijami. Po nacionalizaciji leta 1946 se je združilo z drugimi obrati v mestu in nastalo je podjetje Metalna. Pomemben trg so bile države neuvrščenih. Podjetje je gradilo mostove, daljnovodne stebre, visoke gradnje, železnice, rudniške naprave, cevovode, cisterne in žerjavne konstrukcije, dele za izgradnjo hidroelektrarn. Delavci Metalne so pripomogli k izgradnji Asuanskega jezua. Po stečaju je nekaj oddelkov preživelo v manjšem obsegu in poslujejo še danes.

TAM kotlovnica

36–37

Ker kotlovnica ni bila v uporabi, predstavlja najverjetneje zadnjo stavbo kompleksa tovarne TAM, ki je še v relativno izvornem stanju. Nekoč zaokroženo območje tovarne je danes razdrobljeno med različne lastnike. Z individualnimi obnovami se počasi izgublja enotna podoba industrijskega kompleksa. Kar pa ostaja nespremenjeno in očem skrito, so t. i. rovi. V medvojnem času so v strahu pred letalskimi napadi del proizvodnje preselili pod zemljo. Pod tovarno je v največji tajnosti nastalo 8512 kvadratnih metrov delavnic, kjer so zaposleni, vojni ujetniki in prisilni delavci delali v težkih pogojih, zaradi visoke podtalnice velikokrat do kolen v vodi.

TAM

38–39

Sredi 90. let je ugasnil tudi TAM. Obratujejo še posamezni segmenti giganta, kot sta livarna in Marbus. 21. junija 1988 so se z odhodom jutranje izmene 3500 delavcev s Tezna v središče Maribora začele kazati razpoke mariborske industrije in jugoslovanskega režima. Popoldne se je labodjemu spevu pridružilo še 400 delavcev Primata. Zahtevali so višje plače. Naslednji dan so se pridružile še delavke MTT-ja in predstavniki Metalne. Zbralo se je že 6000 delavcev. Tretji dan se je zbrala množica 7000 delavcev, ki so blokirali trge, železniško postajo in vsa pomembnejša križišča. Čeprav niso dosegli svojega namena, so pokazali neizmerno moč, ki jo je predstavljalo mariborsko delavstvo.

Maribor – od ruralnega mesteca do industrijskega središča

Industrializacija je vse od srede 19. stoletja krojila podobo mesta. Prispevala je k rasti prebivalstva, gospodarstva in prostora, ki ga zaseda. Proces je potekal v treh stopnjah, prva od srede stoletja do 1. svetovne vojne, druga med obema vojnoma v obdobju Kraljevine Jugoslavije in zadnja po 2. svetovni vojni v času SFRJ.

Po uvedbi manufakturne proizvodnje v 18. stoletju je Maribor največji razcvet doživel s prihodom železnice. Trasa Južne železnice je povezala

Dunaj, glavno mesto monarhije, in pristaniško mesto Trst leta 1846. S seboj je prinesla dobrine od drugod in zapečatila usodo obrtniško naravnega in provincialno zaspanega mesta. Obenem je omogočila podjetnejšemu prebivalstvu industrializacijo proizvodnje in izvoz dobrin v druge dele monarhije. Pomembno so vplivale tudi v Mariboru strateško umeščene Delavnice Južne železnice na Studencih, na pol poti med Dunajem in Trstom. Sprožile so gradbeno aktivnost, ki se kaže v izgradnji delavske kolonije, šole, vrtca in

ostale infrastrukture. Predstavljajo zaokroženo celoto prvega industrijskega kompleksa v mestu, ki ga zaznamujejo značilne opečnate fasade zgodnjih industrijskih območij. Do leta 1890 so zaposlovale že 1200 delavcev.

Med obema vojnoma, natančneje leta 1918, je industrializacijo pospešila elektrifikacija z izgradnjo HE na Fali, prve v Sloveniji. Paradna panoga je postala tekstilna industrija, ki je Mariboru prislužila vzdevek Jugoslovanski Manchester. Za razliko od Delavnic Južne železnice je zaposlovala predvsem ženske. Do leta 1938 je 27 obratov v mestu zaposlovalo 6293 delavcev, kar je predstavljalo 35.7% vseh delavcev v tekstilni industriji na območju Slovenije.

Med 2. svetovno vojno je okupator postavil temelje povojne industrije, kovinske panoge. Na območju tezenskega gozda je zrastle tovarna letalskih delov, predhodnica TAM-a, za potrebe nemške vojne industrije. Začeta je bila tudi umestitev Tovarne glinice in aluminija v Kidričevem, ki je z izgradnjo HE Mariborski otok po vojni tvorila zaokroženo celoto. Velike količine električne energije, ki so potrebne za proizvodnjo aluminija, bi zagotavljale proizvodnjo surovine, ki bi jih v tovarni letalskih delov predelali v končne izdelke.

Slednja projekta sta bila končana po 2. svetovni vojni, tovarna letalskih delov pa je bila preoblikovana v TAM, ki je z leti postal paradni konj mariborskega gospodarstva. Leta 1946 se je začela nacionalizacija premoženja, številne manjše in

privatne obrate so združili v večja podjetja in tako so nastali drugi mariborski giganti, kot so Mariborska livarna Maribor, Metalna, Jeklotehna ... Že leta 1947 so bile kapacitete mariborske industrije obnovljene na predvojne kapacitete. Začelo se je obdobje, ko je plansko gospodarstvo večino akumulacije odvajalo za manj razvita območja Jugoslavije in s tem pomagalo drugim republikam pri dvigu življenjskega standarda in industrializaciji. Med drugim je tudi zaradi tega že leta 1965 bila pod povprečjem Jugoslavije in Slovenije z izrabljenimi in zastarelimi stroji. Takrat je v Jugoslavijo vstopil tuji kapital, ki je bil v večini namenjen izgradnji Nove Gorice in Titovega Velenja. Manko so krpali z zaposlovanjem večjega števila delavcev, kot je bilo gospodarsko vzdržno, zato je po letu 1991, ko je mariborska industrija vstopila na druge trge, bila prisiljena množično odpuščati.

Posledično se je začelo ugašanje industrijskih gigantov in razprodaja prej družbene lastnine.

Povzeto po članku Andreje Slavec: *Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnikih*, 1991. *Dela*, (8), 53–64, <https://doi.org/10.4312/dela.8.53-64>.

Biografije

Simon Žlahtič, samozaposlen v kulturi, je doštudiral umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Udeležuje se strokovnih posvetov in simpozijev, kot so konference TEH 85 v Puli, ki jo organizira Trans Europe Halls (2017) in Participatory Governance in Culture: Exploring Practices, Theories and Policies. DO IT TOGETHER v Reki pod pokroviteljstvom UNESCO in Fundacije Kultura nova (2017). Za GuestRoomMaribor je pripravljala interesna predavanja na terenu za različne umetnike imenovana Interesni safari (2017–2020). Predaval je tudi umetnostno zgodovino na Univerzi za III. življenjsko obdobje (2017–2020) in cikel v Galeriji K18 (2018–2020). Prav tako je pripravljala in vodil ogled po razstavah za mlade v sodelovanju z Bunkerjem

(2017). Predaval je o trajnosti arhitekturi v projektu *Bee the future* (2019). Prispeval je k posebni izdaji revije *OUTSIDER* o trajnostni arhitekturi (2020). Urejal in pisal je članke in prispevke za Culture.si (2019–2020). V okviru festivala Lent (2016–2018) je sodeloval kot izvršni producent uličnega gledališča. Kot izvršni producent je sodeloval tudi z gledališko skupino ZIZ (2017, 2020). V zadnjem času sodeluje z rezidenčno platformo GuestRoomMaribor (2017–2021) tudi kot producent in kurator ter žirant izbora gostujočih rezidentov (2017–2018). Kuriral je razstavo umetnika Matije Bobičiča *Paths and Collisions* v galeriji Rigo v Novigradu na Hrvaškem, za katero je spisal in pripravil katalog (2017). Sodeloval je pri mednarodnem festivalu stop-motion animacije StopTrik (2017–2018). V okviru festivala je pripravil razstavo *Kino in Maribor* (2018). Kot kulturni producent in kurator je deloval v Pekarni Magdalenske mreže (2017–2018). Udeležil se je rezidenčne izmenjave kurator-umetnik, kjer je gostoval v okviru galerije za sodobno umetnost <ROTOR>

v Gradcu (2018). Za katalog rezidenčnih umetnikov GuestRoomMaribor prispeva besedila (2018, 2020 [v nastajanju]). Sodeloval je pri nastajanju animiranega filma Miloša Tomića pod okriljem Film Factory (2019–2020).

Janez Klenovšek (1987, Maribor) je fotograf, ki ga srečate v društvu Glas Podzemlja, največkrat pa na različnih dogodkih po mestu, kjer za objektivom skrbi za njihovo lično plat. Obiskoval je srednjo oblikovno in fotografsko šolo v Ljubljani. Eno leto si je dodatne izkušnje pridobival kot asistent pri fotografu Damjanu Švarcu in nato nadaljeval svojo fotografsko pot kot freelancer. Fotografiral je za SNG Maribor, Boršnikovo srečanje, časopis Večer, KIBLO, Muzej za arhitekturo in oblikovanje v Ljubljani, Center za kreativnost v Mariboru, Fotopub v Novem Mestu, Galerie Lisa Kandlhofer na Dunaju, Planter's Club na Dunaju, Umetnostno galerijo Maribor, Društvo Hiša, Mayo Milenovic Workman, FAK (Festival alternativne kulture), Kino Udarnik, Prvo gim-

nazijo Maribor, III. gimnazijo Maribor, GT22, Festival Druganje za zavod Bunker, društvo Sonček, festival DOKUDOC, ZIZ, KMŠ, Salon uporabnih umetnosti, Pekarno Magdalenske mreže, MKC Maribor, festival StopTrik, Hudo Kavo, Štuk, Dvorano Gustaf Pekarna, festival Jazz 'ma mlade, Mladinin Oder – festival Lent, Galerijo Media Nox in Narodni dom Maribor. Do zdaj je imel 11 samostojnih razstav (GT22, III. gimnazija Maribor, Isabella, Huda Kava, EKT Maribor, Vetrinjski dvor, Galerija Šentilj, Studio Glas Podzemlja, MC Pekarna, Čajnica Čajek, Narodni dom Maribor) in 10 skupinskih (GT22, Vetrinjski dvor, Galerija Hladilnica Pekarna, Hostel Pekarna, Galerija Media Nox, Galerija FDV, Jazz 'ma mlade).

Kolofon

RELIKTI INDUSTRIALIZACIJE

Foto esej

Avtor koncepta in besedil: **Simon Žlahtič**

Avtor fotografij: **Janez Klenovšek**

Urednica in urednik: **Irena Borić** in **Simon Žlahtič**

Lektorici in tehnični urednici: **Zala Koren** in

Živa Kleindienst

Producent in tehnični urednik: **Jernej Stergar**

Oblikovalka: **Brina Fekonja**

Producent: **Društvo za sodobno umetnost X-OP**

Koproducenta: **KID KIBLA** in **Združenje KODA MODRO**

Izdajatelj: Društvo za sodobno umetnosti X-OP,

Tyrševa ulica 20, Maribor, Slovenija

Zanj: Cameron Bruce Bobro, predsednik

Zbirka: Katalog, 3

Tisk: Demago Print, Maribor

Maribor, Slovenija, 2021

Naklada: 150 izvodov

www.x-op.eu

www.rescue-eu.com

Publikacija je del projekta **RESCUE** (2019–2021), ki ga sofinancirata program Ustvarjalna Evropa Evropske unije in Ministrstvo za javno upravo Republike Slovenije.

Ta publikacija je nastala s finančno podporo Evropske komisije in odraža le stališča njenih avtorjev in avtoric, pri čemer Komisija ne more biti odgovorna za nadaljnjo uporabo informacij, ki jih ta publikacija vsebuje.

Partnerji projekta: **Comune di Santo Stefano di Magra, IT; Klanghaus Kultur, AT; ibug e.V., DE; Associazione Culturale Gli Scarti, IT.**

Vse pravice pridržane. Noben del te publikacije se ne sme reproducirati ali uporabiti na kakršenkoli drug način (grafični, elektronski ali mehanični, vključno s fotokopiranjem, snemanjem ali prenosom v baze podatkov) brez pisnega soglasja nosilca avtorskih pravic.

© 2021 Društvo X-OP in avtorice ter avtorji.

Ustvarjalna
Evropa

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA JAVNO UPRAVO

Zavod Republike Slovenije
za zaposlovanje

16